

Ivo Andrić

ZNAKOVI PORED PUTA

1. Nemiri od vijeka

Ima narodnih priča koje su toliko opštečovečanske da zaboravimo kad i gde smo ih čuli ili čitali, pa žive u nama kao uspomena na naš lični doživljaj. Takva je i priča o mladiću koji je, lutajući svetom i tražeći sreću, zašao na opasan put za koji nije znao kuda ga vodi. Da se ne bi izgubio, mladić je u debila drveta pored puta zasecao sikiricom znake koji će mu docnije pokazati put za povratak.

Taj mladić je oličenje opšte i večne ljudske sudbine: s jedne strane opasan i neizvestan put, a s druge, velika ljudska potreba da se čovek ne izgubi i snađe, i da ostavi za sobom traga. Znaci koje ostavljamo iza sebe neće izbeći sudbinu svega što je ljudsko - prolaznost i zaborav. Možda će ostati uopšte nezapaženi? Možda ih niko neće razumeti? Pa ipak, oni su potrebni, kao što je prirodno i potrebno da se mi ljudi jedan drugom saopštavamo i otkrivamo. Ako nas ti kratki i nejasni znaci i ne spasu od lutanja i iskušenja i pomoći nam bar time što će nas uveriti da ni u čemu što nam se dešava nismo sami, ni prvi ni jedini.

Takav je život da čovek često mora da se stidi onoga što je najlepše u njemu i da upravo to sakriva od sveta, pa i od onih koji su mu najbliži.

Ono što je najlepše na iskrenoj i dubokoj ljubavi, na kojoj je sve lepo, to je da u odnosu prema onome koga volimo ni jedna naša mana ne dolazi do izraza. Mnogo šta što je zlo u nama iščezava a ono što je dobro ustostruči se.

Video sam grobove iz V veka pre Hrista. U njima su bili još uvek vidljivi tragovi glavnih kostiju i naslućivale se osnovne linije ljudskog lika.

U meni se javilo nezadovoljstvo, kao nad neuspehim delom ili nedovršenim poslom. Čovek treba da nestane bez traga.

Ima žena koje su neugledne i opore na oči, kao seoski hlebac, ali kriju u sebi veliku i zdravu slast za onoga ko se ne da zbuniti spoljašnjošću nego gleda i oseća dublje i stvarnije.

Čini mi se kad bi ljudi znali, koliko je za mene napor bio živeti, oprostili bi mi lakše sve zlo što sam počinio i sve dobro što sam propustio da učinim, i još bi im ostalo malo osećanja da me požale.

Poznavao sam jednog čoveka koji je za svaku stvar koju on nema ili ne razume uspevao da nađe poneku zlu reč.

U strogosti koju pokazuju nekadašnji razvratnici prema mladeži, ima nečeg naročito ružnog. Oni kažnjavaju mladež i za svoje bivše prestupe: možda se čak i svete za svoju sadašnju nemoć.

Kad god mi se dešavalo da me ljudi i prilike oko mene prisile na animalan život i biološku borbu, uvek sam uspevao da nađem neslućene i neočekivane utehe i pomoći koje su ličile na prava čuda. U stvari, to su bile proste i jasne misli koje su osvetljavale put na daleko ispred mene i iza mene i time mi davale i tačnu sliku i pravu meru mog položaja. U najgorim trenucima mislio sam ovako: ovaj užas od niskog života cena je kojom se plaća i iskupljuje sve visoko i lepo što smo znali i osećali, a pošto je sve ovo u najužoj uzročnoj vezi sa našom misli o Bogu i našim osećanjem lepote, treba naći snage da se i ovo primi i zavoli isto kao što se vole Bog i lepota sami. I kad oni koji me tlače, truju i jedu, i koji za drugi život i ne znaju, nalaze u sebi snage, izdržljivosti i veštine za borbu, zašto da je ne nađem ja koji sam gledao i koji ću opet videti sjaj drugog. lepšeg života za koji nijedna žrtva nije prevelika i nijedna cena previsoka?

Tako se u meni utvrđivalo saznanje da je svaki niži život u službi višega, da je sve povezano i osigurano i da je čovek svuda i u svako doba na svom pravom mestu i - samo prolazno. Sa tim skupim saznanjem čovek može sve podneti, jer je svaka bitka unapred dobivena samim postojanjem neuništive i prave misli.

Živeti u strahu, u kajanju, u stalnom strahu od straha, ne moći oka sklopiti i ne moći dušom danuti, i pri svemu tome raditi i smeјati se i razgovarati, to znači za ljude kao ja živeti i uspevati među svetom.

Ono što može i biti i ne biti uvek se, na kraju krajeva, pokori onome što mora biti.

Dode vreme kad se čovek nađe pred mračnim, neprelaznim jazom koji je godinama, polagano i nesvesno, sam sebi kopao. Napred ne može, natrag nema kud. Reči nestalo, suze ne pomažu; sramota ga da jaukne; a i koga da zove? Ne seća se pravo ni svoga imena. Tada vidi čovek da na zemlji postoji samo jedno istinsko stradanje, to je: muka nemirne savesti.

U prvoj polovini života čovek želi i radi ono čega će se u drugoj polovini stideti i odricati, a druga polovina mu prođe u uzaludnim pokušajima da se popravi ili

bar zataška ono što se radilo u prvoj. Tako se na kraju sve potre i svodi na nulu. Ostaju samo kajanje i stid.

Ko u ovom svetu ne ume da organizuje sam svoj život, nije vredan da živi, a ko ga sa uspehom organizuje, izgubi pri tome toliko snage i svežine da mu i ne vredi mnogo što živi.

Jednom mu je neko - u zao čas! - rekao da je pametan. Kako i zašto, to sam bog zna. Tek, on je poverovao u to. I otada je taj inače mirni i bezazleni čovek postao nemoguć, težak sebi i drugima.

S vremena na vreme dešava se ljudskom društvu da se mržnja i gnev izliju iz svog korita, da poruše sve, zasene razum i učutkaju sve bolje nagone u čoveku. Dok besne, izgleda da je smak sveta i da će umesto svega što postoji, živi, sja, kreće se i govori, ostati samo mrtvi okean od mržnje i gneva, sam sebi svrha do veka. Tek dublji i pažljiviji pogled pokazuje da nije tako i da mržnja i gnev ne uništavaju život, nego ga preobražavaju. Tako je sazdan ovaj svet da nas ljubav i razum vode u stvaranju boljeg reda, ali mržnja i gnev otklanjaju zlo i nepravdu. Samo mržnja i gnev mogu da zbrišu granice trulih carevina, pomere temelje trošnih ustanova i brzo i sigurno obore krivdu koja pretila da se zacari i ovekoveči. Jer mržnja daje snagu a gnev izaziva pokret. Posle, mržnja se ugasi, gnev klone, a plodovi snage i pokreta ostaju. Stoga se i dešava da savremenici, u takvim istorijskim trenucima, vide samo mržnju i gnev, kao apokaliptičke zveri, a potomstvo, naprotiv, samo plodove snage i pokreta.

Drevna je istina koju svi znamo a o kojoj nikad ne vodimo dovoljno računa, da narodi posle pobede često teže stradaju nego posle poraza. To nije samo stoga što je posle uspona lakši pad, a posle pada, verovatniji uspon, nego i stoga što ljudi i narodi obično ne ispituju stvarne uzroke svojih pobeda, lako zaboravljaju prilike i uslove pod kojima su pobedili, i tako padaju u sudbonosnu grešku da svoje osećanje pobede protežu i na nove događaje i nove opasnosti, koje zahtevaju nove napore. Tako se može kazati da je jedan narod najteže ugrožen u trenutku kad je ceo prožet svešću o svojoj pobedi. Oslabljen naprezanjima koja je od njega tražila stečena pobeda, narod je tada najmanje sposoban za nove žrtve i napore, a njegovo pobedničko osećanje koje ga još drži, zavodi ga na shvatanja i postupke koji traže i jedno i drugo. - Samo jedno mudro vođstvo i zdrava kolektivna svest mogu obezbediti narodu plodove pobede i sačuvati ga od opasnosti koje vrebaju na svakog pobednika.

Rat, i najduži, samo protrese pitanja zbog kojih se zaratilo, a njihovo rešenje ostavlja vremenima koja nastupaju posle sklapanja mira.

Da je ćutanje snaga a govorenje slabost, vidi se i po tome što starci i deca vole da pričaju.

U izuzetnim i sudbonosnim događajima kao što su ova bombardovanja iz vazduha, kao i u vremenima teških političkih progona, držanje većine ljudi je slično. Plašljivima i samoživima se čini da je sve što se dešava - svaka pojedinost - upereno protiv njih lično. Plitkourni ljudi, kao i oni koji su po prirodi lakomisleni i bezbrižni, ne misle o tim događajima uopšte, sve dok ih ne osete na svojoj koži. Jedino razborit čovek trudi se da sve promene u društvu i javnom životu posmatra hladnokrvno i tumači pravilno, i da prvo uoči i oceni njihovo opšte značenje, a tek posle toga ispituje u kojoj meri ti događaji mogu i njega lično da pogode, i onda nastoji da se ukloni i zaštiti - ukoliko je to moguće i moralno dopušteno.

(Beograd, 1944)

Teško je zamisliti a kamoli opisati bol i ogorčeno iznenađenje velikog, rođenog egoiste kad ga neko izneveri, napusti ili mu učini ma šta od onoga što je on vazda drugima činio. Tako ogorčeno rikne na svoje ubice ranjen tigar koji je celoga veka živeo od toga što je ranjavao i ubijao sve oko sebe.

(7. IV 1944)

Neprestano su vapili za slobodom a zaboravili su da pre toga traže snagu da tu slobodu dostojno nose.

(17. VII 1944)

Neko je rekao da jedan narod može da očuva svoju slobodu samo po cenu večite budnosti. A vi sad zamislite kakav je to život.

Slabe i plašljive ljude strah nagoni da rade upravo ono čega se najviše boje.

Ko nosi u sebi veliku, istinsku strast, taj je nesrećan i mučen više nego stotina drugih ljudi zajedno, ali je pošteđen od mnogih sitnih briga i nedaća koje muče većinu ostalih ljudi celog veka i svakog dana pomalo.

Stalno posmatram kolika je neosetljivost osetljivih ljudi prema osetljivosti njihovih bližnjih.

U teškim i nemirnim vremenima mogu još nekako da se održe brzi, laki, nasrtljivi ljudi, ali onaj ko je opterećen osetljivom savešću, gađenjem od suviše bliskog i čestog dodira sa ljudima, ko ne ume da govori i ne voli da piše, ko se stidi i ko okleva da kaže dobro o sebi i rđavo o drugima, ko nije brz na poricanju ni vešt i drzak u tvrđenju, koga mašta vodi i zavodi na dokone puteve, ko ne može da ne razmišlja o stvarima i ljudima - taj je osuđen unapred i izgubljen sigurno.

Tačnost (ili netačnost) sa kojom odlazimo nekome na sastanak ili u posetu redovno može da posluži kao mera poštovanja koje toj ličnosti ukazujemo, ili bar važnosti koju joj dajemo u našem životu i našim interesima. Prema ličnosti do koje nam je u ma kom pogledu i ma iz kojih obzira stalo, mi smo obično tačni. Izuzetak čine samo oni ljudi koji su po prirodi svojoj netačni, tj. koji boluju od hroničnog neosećanja vremena. Kod njih sve dobre namere i sva zainteresovanost ne pomažu ništa; oni zadocnjavaju protiv svoje volje i na svoju štetu.

Dođe vreme kad se svi dugovi traže, i to odjednom i sa strašnim, zamršenim kamatama. I ne samo to nego sve ono što je čovek ikad u životu kupio plaća sad ponovo, i to po novoj, višoj ceni.

"Marku Markoviću, sa drugarskom porukom: 1) sve su Drine ovog sveta krive; 2) nikad se one neće moći svekoliike ni potpuno ispraviti; 3) nikad ne smemo prestati da ih ispravljamo." (Piscu knjige "Kriva Drina" na knjizi "Na Drini ćuprija".)

Kad pratite borbu između dve političke grupe i želite da znate koja je više u pravu i ima bolje izgleda na pobedu, vi obratite pažnju na to koja od te dve strane u većoj meri upotrebljava laž kao sredstvo borbe, i znajte da će ta strana podleći.

Nema naročito dobrih ni naročito rđavih vlada ni država. Ali zato postoje vlade i države koje se, da bi se održale, ili da bi postigle svoje ciljeve, služe onom što je niže i gore u čoveku, i druge koje u istu svrhu apeliraju na ono što je više i bolje, što još ne znači najviše i najbolje.

U tom treba tražiti kriterij, i po tome treba prosuđivati njihove izgleda za budućnost.

Nije najgore što sve prolazi, nego što mi ne možemo i ne umemo da se pomirimo sa tom prostom i neizbežnom činjenicom.

Prevariti se u jednoj velikoj nadi nije sramota. Sama činjenica da je takva nada mogla da postoji vredi toliko da nije suviše skupo plaćena jednim razočaranjem, pa ma kako teško ono bilo.

Što ne boli - to nije život, što ne prolazi - to nije sreća.

Čim možemo nekom čoveku da kažemo jasno i otvoreno da nas je uvredio i da navedemo posve određeno čime je to i kada učinio, to znači da smo mu uvredu oprostili ili smo spremni da to učinimo. Muka je dok uvredu nosimo ćutke u sebi.

Kao što u rđavom selu nije dobro važiti kao bogat, jer se pre ili posle nađe neko ko takvog čoveka opljačka ili ubije - tako u izvesnim sredinama nije dobro uživati glas mnogo pametna ili darovita čoveka, jer će se uvek naći ljudi koji će sve učiniti da toga čoveka obore ili bar da mu život što je više moguće zagorčaju, tako da mu njegova pamet i njegov dar na nos udare.

Stvar nije u tom što on malo govori, nego što ono što rekne ne kazuje ništa, ne samo o njemu nego ni o čem drugom na svetu.

Često kod ljudi koji mnogo i teško rade nalazimo naročitu vrstu oštine i nabusitosti prema svima oko sebe. To je kao neka vrsta doplatka i moralnog zadovoljenja koje oni uzimaju kao danak, od svakog čoveka pomalo, za veliki utrošak snage i izuzetni napor koji su učinili.

Jeste, dosadna je pomalo staračka govorljivost, ponekad može da bude i teška, smešna je i pomalo žalosna njihova potreba za pričanjem anegdota i sklonost ka ponavljanju. Pa ipak, koliko je bolja, vedrija i zdravija ta slabost od onog mrgodnog staračkog ćutanja koje nalazimo kod pojedinih staraca. To staračko ćutanje je vrlo blisko, kao naličje licu medalje, onom isto tako neprijatnom i mrgodnom ćutanju mladića u kritičnim godinama puberteta.

Naše ogorčenje i naša povika na predrasude i rđava nasleđa imaju svoju punu vrednost samo onda ako u isto vreme činimo sve što možemo da te pogrešne ideje i dotrajale ustanove oborimo i zamenimo ih novim i boljim.

Teško čoveku koji ne zna za šalu i društvu koje ne ume, ne sme ili ne može da se bezazleno smeje.

Šapuću da ne bi vikali jedan na drugog, jer ne umeju da razgovaraju.

Eto šta je čovek! Kad ustane ujutru, on ne zna, i ne sluti, šta će mu se toga dana desiti, niti kad legne, kakav će san usnuti. Ni toliko!

- Ne treba se bojati ljudi.

- Pa ja se i ne bojim ljudi, nego onog što je neljudsko u njima.

Onima koji nisu sposobni da osete odanost nekoj stvari ili nekom licu, zahvalnost, nezainteresovan zanos, i slično - izgledaju, takva osećanja, kod drugih ljudi lažna i neiskrena. Oni iza takvih osećanja traže uvek lični interes i račun, niže pobude; a kad im ne pođe za rukom da ih nađu, jer ih nema, onda su kivni ne na sebe i na svoju grešku, nego na takve ljude, i skloni su da ih smatraju ili pretvornim i podmuklim ili, u boljem slučaju, naivnim i glupim. - I od svog mišljenja ne odstupaju nikad. Jer, tako su sazdani.

Njegova nesreća je bila da se, u vremenu kao što je naše, nije mogao nikad potpuno osloboditi neiskorenjive a naivne i opasne iluzije da se u životu može naći stalna tačka, nešto što traje i ostaje, na što se čovek može jednom zauvek osloniti i iza čega se u svom od postanka do nestanka ugroženom postojanju može zakloniti.

Nisu svi ljudi tako rđavi kao što to rđav čovek misli.

Ono što je najgore kod tih malih kućnih tirana - malih samo po prostranstvu njihove vlasti a nikako po težini i oštrini njihove tiranije - to je njihova ćudljivost i samovolja. Nepredvidljivost njihovih ćudi muči nas isto toliko koliko i te ćudi same. A najgori i najteži su oni tirani koji su i sami, u sebi, mučeni i nesrećni. Oni misle da bi, mučeći druge, mogli olakšati svoju muku, a to je kobna zabluda i jalov posao, jer sve i da polovinu zemlje popale, zajedno sa ljudima i svima živim stvorovima, njihova muka ne bi za dlaku manja bila. Ali, to oni ne mogu nikad uvideti.

To je bio jedan od onih ljudi što ne zauzimaju mnogo mesta u svetu. Bio je dobar. Jedino što je kod te njegove dobrote moglo da smeta, to je njegova stalna težnja da bude i izgleda bolji nego što je. To je kvarilo.

Rano leganje i rano ustajanje imali su za mene uvek nečeg bolnog, bližeg životinjskom nego ljudskom životu.

Čovek koji mora da legne sa mrakom a ustane sa svitanjem izgleda mi uvek kao unazađen i nesrećan stvor. I kad god sam, ma s kog razloga, i sam morao tako da živim, osećao sam se kao bolesnik, osuđenik, nesrećnik.

Niko od nas nikad ne može znati kako izgleda u očima drugog čoveka. Jer, ako je i najbolji psiholog, on to sam ne može proniknuti, a ovaj drugi neće mu to nikad u celosti, iskreno kazati. Neće hteti ili neće umeti.

Zemlje velikih ostvarenja su i zemlje velikih nepravdi.

Poznato je da nas u odnosu naših bližnjih prema nama najviše ljute i ogorčavaju oni njihovi postupci koje bismo i sami učinili da je nešto obrnut sticaj okolnosti.

Čuvajte se ugroženih ljudi i ljudi koji misle da su ugroženi. Oni osećaju potrebu da se štite i brane, i zbog toga često, neočekivano i podmuklo napadaju.

Primitivni i ograničeni ljudi imaju razvijenu sposobnost nadanja. Kod umnih i darovitih ljudi ta moć je, čini mi se, manja.

Njegove su hrabrosti skrivene. Isto kao i njegovi najveći strahovi.

Imati veliku snagu, fizičku ili moralnu, a ne zloupotrebiti je bar ponekad, teško je, gotovo nemoguće.

Kad god čitam o podmuklom i upornom proganjanju nevinih ljudi, o tamnim spletkama i onom što se zove "podmetanje noge", "izvlačenje asure", "lomljenje vrata" - ja sve to uvek zamišljam negde daleko od sebe, izvan sveta u kome živim, negde u nekoj dalekoj prošlosti ili još daljoj budućnosti. Izgleda mi, ne znam zašto, da je takve stvari teško zamisliti u sadašnjosti koja znači naš život. A onda se setim da su i ta prošlost i ta budućnost sačinjene od neke i nečije sadašnjosti, da je i ova naša sadašnjost jednom bila budućnost i da će se nekad zvati prošlost - i svet mi dođe tesan i strašan kao klopka.

I zbog toga valjda, po nagonu neke nesvesne samoodbrane, ja ću već sutra, kad budem čitao o mračnim zlima i nepravdama koje ljudi čine ljudima, opet misliti na prošlost ili budućnost, isključujući sadašnjost.

Kolumbo priča da je prilikom otkrića Kube video biljku pamuka i na njoj stalno u isto vreme jedne čahure koje tek dozrevaju, druge koje su već dozrele i otvorene, i treće koje su tek u cvetu.

Takva biljka trebalo bi da bude čovek.

Ko ljudima sve veruje, prolazi rđavo; ko ništa ne veruje, još gore.

Svaka stvar ima svoje lice i svoje naličje. A ono što se zove slava ima - ma kako to nemoguće izgledalo - jedno lice i stotinu naličja.

Svašta je umeo, a naročito da lepo govori; samo jedno nije nikad naučio: šta se može kazati, kada i na kom mestu, a šta ne. To je oduzimalo mnogo od vrednosti tome bistrom, rečitom i dobrom čoveku.

Životna snaga jednog čoveka meri se, pored ostalog, i njegovom sposobnošću zaboravljanja.

Izgleda mi da se u izvesnim lekarima, i to onim boljim, inteligentnijim, dešava čudan proces. U stalnom dodiru sa ljudskim slabostima (a svi smo manje-više slabi i ništavni pred bolešću i goli pred lekarom) oni s vremenom upoznaju dobro bolesti i steknu iskustvo i veštinu u njihovom lečenju, ali izgube svako poštovanje prema čoveku pojedincu i svaki smisao za njegove male slabosti i kolebljivosti, žalbe i strahovanja. To je ono što ljudi nazivaju lekarskim cinizmom.

Kad u bojažljivom čoveku obamre strah, onda se i takvog treba pribojavati isto kao i onog koji je prirodno hrabar. Možda i više.

Kad god sam i gde god sam naišao na ljude koji su pokazivali suviše razvijenu brigu za nacionalni ponos i opšti interes ili preteranu osetljivost za ličnu čast i dostojanstvo, uvek sam, gotovo po pravilu, nailazio i na ograničen um, nerazvijene sposobnosti, tvrdo srce i grubu, kratkovidu sebičnost.

Kad racionalni ljudi - pod udarcima sudbine - počnu da sumnjaju u moć i vlast razuma, oni ne mogu više da pribegnu veri, nego padaju pravo u praznoverje.

Putovanja su za mene bila uvek teška, i s godinama bivaju sve teža. A s čuđenjem primećujem da nisam ni u tome sam. Posmatrajući ljude oko sebe,

vidim da je broj onih koji se na putovanju osećaju izgubljeni - vrlo velik. Pa ipak, svi putujemo.

Sloboda, puna sloboda, to je san, san kome ponajčešće nije suđeno da se ostvari, ali jadnik je svaki onaj ko ga nikad nije sanjao.

- Vi ćete sagoreti brzo i beskorisno. Iza vas će ostati sami pepeo.

- Ako! Znaće se bar da smo bili vatra. A iza vas će ostati samo balav trag, kao iza puža.

Postoji priča da je na dvoru nekog sultana bio naročit činovnik čija je titula glasila: evetefendija. Njegova jedina dužnost bila je "da klima glavom u znak odobravanja na sve što sultan kaže".

Zato što mogu, i što se usuđuju o svačem svašta da kažu, oni misle da sve znaju.

Onda će doći smrt. Veliki rastanak, ali najmanje bolan od svih rastanaka koje smo poznavali. Jer, posle smrti žali samo jedno, a dosad smo uvek, kod svih rastanaka, žalili udvoje.

Toliko je bilo u životu stvari kojih smo se bojali. A nije trebalo. Trebalo je živeti.

Ne znam da li sam spavao, ali znam da sam sanjao.

Da su ljudi mogli da znaju koliko je on prezirao, mrzeo i mučio sam sebe, lakše bi mu praštali sve uvrede, nepravde i udarce koje im je zadavao.

Toliko mesta i vremena treba da se čovek začne, rodi i odraste, a samo jedan trenutak i nekoliko pedalja zemlje dovoljni su da taj isti čovek mine kao da nikad nije ni postojao.

Znatan broj nesporazuma, sukoba i nezgoda u duhovnom životu jednog naroda dolazi otud što mnogi nepozvani i nesposobni ljudi osećaju potrebu da brinu narodnu brigu, da "strepe" za budućnost naroda, da ga brane od opasnosti koje samo oni vide. To su ljudi koji veliku i nezajažljivu sujetu svoje sitne i uske ličnosti prenose na opšti plan, u jalovoj nadi da bi je tu mogli zadovoljiti,

a sa njom prenose i svoje kratke mere i bedne račune. Od takvih duhom malih ljudi postaju često veliki gonioi novih istina i mučitelji ljudi. - Takva je bila većina Vukovih glavnih protivnika.

Nigde bolje i brže ne možete upoznati čoveka, njegovu pravu narav, karakter i ćud, njegovu "dušu", nego kada ga posmatrate dok sedi za volanom automobila i vozi. Sedeći pored njega jedan sat, vi ćete bez reči i razgovora saznati o njemu više nego za mesec dana stalnog druženja.

Treba izdržati do kraja, sa osmejkom stjuardese koja zna da na avionu nešto nije u redu.

Najštetniji su i najodvratniji, a u isto vreme i najviše za žaljenje, oni ljudi koji ne umeju i ne mogu da žive drukčije do lažući i varajući, jer su im laž i varanje sav alat i jedini zanat.

Najjeftinije se prodaju daroviti i sposobni ljudi, jer njih lukavi kupci najviše traže, a oni sami vrlo često nisu ni svesni svoje vrednosti. Tu treba tražiti uzrok mnogim od velikih ličnih tragedija izuzetnih ljudi.

Živi u meni neki đavo, sitan, sujetan, malouman i vulgaran đavo, koji pamti sve pročitane ili uz put čuvene šale i anegdote, i koji nema mira dok te bedne stvari nekom ne ispriča da bi, kao nagradu, dobio jevtin osmejak. A kad se desi da neku od tih priča zaboravi, đavo se u meni toliko vrti i koprca da mi ne da da spavam ili me sprečava da mirno mislim.

Posluži se perom, upaljačem ili ma kojim predmetom, upotrebi ga, zatim pogladi rukom, i svečanim, mirnim pokretom vrati tamo odakle ga je uzeo, sa slatkim osećanjem da je sve na svetu u redu, a ukoliko još nije, da sve s vremenom dolazi i da će na kraju potpuno doći na svoje mesto. Čini mu se da to i jeste u stvari život: da je sve na svome mestu, sve mirno i skladno, razumno, korisno i prijatno. Tako da je milina živeti.

Živimo! Da gospodine, ali kako? Kao da smo na velikoj santi leda koja, sivim okeanom pod bezimenim nebom, plovi sve brže u nepoznatom pravcu, i sa svakim danom biva sve uža i tanja.

Velika, prava ljubav pokazaće svoju punu snagu samo onda ako uspe da od dvoje ljubavnika, slabih ljudi, načini stvorenja koja se ne boje ni promena, ni nesreća, ni rastanka, ni bolesti, ni života ni smrti.

To je jedan od onih ljudi koji su u svakom trenutku - i u snu, valjda! - svesni sebe i svoje vrednosti, koju su sami procenili i utvrdili.

Da mi je naći nekog ko bi živeo umesto mene. Kao bedel.

[Bedel (arapski), zamenik (u turskoj vojsci mogli su, nekad, bogati ljudi da plate čoveka koji će za njih odslužiti vojni rok).]

Čuvaj se nejasnog i varljivog predvečernjeg sata, čaše i cigarete, i čoveka koji stoji pored tebe, smeška ti se u lice i govori malo, otežući reči, a pažljivo sluša ono što ti kažeš.

Samo plemeniti ljudi mogu se naći u takvoj zabuni i tako blizu očajanju.

Koliko mogu biti jadni i bespomoćni mali ljudi vidim najbolje po tome što ponekad, u nekoj neprilici, pokušavaju da se zaklone i za moja leđa i, moralno, oslone na mene. A ja znam najbolje kakav je to zaklon, i šta im вреди takav oslonac.

Teško nama kad bismo jednog dana zaista postali oni i onakvi kakvi često zamišljamo da smo ili da bismo mogli biti, i kakvi - blago nama - nikad nećemo uspeti da budemo!

Kad slušam tako nekog kako daje opšte i uopštene sudove (crno ili belo) o zemljama ili narodima, ja nijednog trenutka ne mislim o tačnosti ili netačnosti tih sudova, jer to zaista ne вреди, nego se pitam kako je stalo sa razumom i moralom toga koji te sudove daje.

Oni koji zaista vole svoj rodni grad, koji su mu verni, i imaju srčanosti i strpljenja da ostanu na jednom mestu, na svom mestu, i onda kad sve goni čoveka da traži drugo, lakše - samo oni, valjda, imaju ovakve divne i svečane trenutke kao velike nagrade za svoju istrajnost i odanost; u tim trenucima se njihov često jednolični i teški život odjednom preobražava i biva raskošan, bogat i zanosno lep.

Mudar je onaj koji pojave sveta oko sebe ne gleda nikad izdvojene i usamljene, nego povezane što je više i šire moguće sa svim ostalim što se u svetu javlja i dešava.

To, naravno, nije cela mudrost života, ali je svakako jedan od uslova za njeno postizanje.

- 1) U većini slučajeva starci nemaju šta da kažu mlađima.
- 2) Većina staraca vole da pričaju i da daju savete mlađima.
- 3) Znači da je ono što stari govore mladima ponajčešće - ništa.

Želeo je da svuda bude i sve vidi, a nije voleo da putuje. Celog života razapinjala ga je ta protivrečnost. I umro je, a nije uspeo da joj nađe rešenja.

On nije čovek bez savesti, ali šta mu vredi kad je ta njegova savest kao pokvaren sat koji čas brza, čas zadocnjava, čas opet stane, i to nekako uvek onda kad je najvažnije i najpotrebnije znati koje je doba dana. Glavno je da on, pored takvog časovnika, nikad ne zna tačno koliko je sati.

Vredelo bi, zaista, da postoje život i svest i posle naše fizičke smrti. Vredelo bi već zato što bismo se s vremena na vreme mogli slatko nasmejati svim obzirima, brigama i strahovanjima, i svemu onom što nas sada uznemiruje, muči i satire. A kako, po svemu sudeći, takvog života nema i ne može ga biti - smejmo se sada. Odmah!

Kad laže - to sam primetio - njegov rečnik je originalniji i bogatiji, biran i malo neobičan. Time se odaje; bar preda mnom.

Ono što nazivamo "rođeni ubica", to je druga, neosvetljena, strana planete koja se zove čovek.

Ljudi koji su u mladosti bili anarhični, neradni, rasipni, neuredni i netačni, često postaju docnije, u zrelim godinama i pod starost, uredni, pedantni, štedljivi, vredni, i strogi prema onima koji nisu takvi.

(To pomalo liči na nekadašnje kurtizane, za koje se priča da su u starosti postajale pobožne i darivale crkve i manastire.)

Kad ne mogu da vidim, neću ni da gledam.

Čudno je ogorčenje sa kojim neki od nas osuđuju one koji su se u svojim postupcima pokazali vešti, dvolični i podmukli; čudno i pomalo sumnjivo.

Izgleda da su ogorčeni i kivni ne iz moralnih pobuda, nego što su kod drugih otkrili oruđa borbe za koja su dosad mislili da samo oni njima raspolažu.

Nezadovoljni sobom i prilikama u svojoj zemlji, mi često hvalimo druge zemlje i narode, stvaramo od njih nedostižne uzore. Pri tom i preterujemo, hvaleći ih više nego što zaslužuju i pripisujući im svojstva i odlike kojih nemaju. Tako da sve što govorimo odgovara manje stvarnoj slici dotične zemlje, a više idealisanom liku naše otadžbine, kakvom bismo hteli da je vidimo.

Sve to, razume se, nije ni tačno ni pravo, ni zdravo, jer tako mnogi od nas stvara sebi, negde na sredini između one idealisane zemlje i svoje nesavršene, neku treću nepostojeću domovinu u koju se sklanja kad god se u jednoj od one dve (ili u obe odjednom) razočara. Takav čovek živi nemirno i nekorisno, čas kao izbeglica i iseljenik, a čas kao povratnik. I nije srećan.

Dovoljno je da sve te ljude koji sad stoje ili prolaze gnevno ili nabusito ispred tebe, zamisliš samo za trenutak ispružene, neme i nepomične u vodoravnom položaju - i ti ćeš se osloboditi teškog osećanja straha i pritiska koje ti sada dolazi od njihovih reči i postupaka.

Nezgoda je samo što to teško čoveku polazi za rukom, a ponajmanje u trenutku kad mu je najviše potrebno.

Ima nas dosta koji se teško snalazimo u bezbrojnim nesporazumima, sudarima i bitkama ovog sveta, ne možemo da ih sagledamo u celosti, ni da im shvatimo osnovni smisao, ni da razaberemo ko tu izaziva a ko je izazvan, ko napada a ko se brani, ko se bije što mora, i što ne može drugačije, a ko zbog toga što je po sebi ratoboran i ubilačke ćudi.

Strah, nepoverenje i neiskrenost uhvatili su u nekim zemljama tako dubok koren da ljudi ne mogu više da nađu vedar izraz lica ni slobodan, prirodan način pristupanja drugom čoveku. Njihovi stari vekovima su robovali ili su sami vladali nad ljudima i držali ih u potčinjenosti. To ih je naučilo da se drugima obraćaju ili ponizno i udvorički, kad govore sa višim i moćnijim, ili grubo i nadmeno, kad imaju posla sa nižim i slabijim od sebe. A njihovi potomci, evo, vuku još i sada za sobom te maske predaka, iako za njih već odavno nema razloga ni opravdanja.

Samo se radom ili hrabrošću može postići ugled među ljudima, prisiliti ih ne da vas vole i nagrade, ali svakako da vas cene i poštuju. Naravno da je rad bolje i sigurnije sredstvo, jer hrabrost nije od prirode svakom dana, a osim toga za nju se ređe i prilika pruža, dok je za rad i radljivost uvek ima. I ne govorim ovde o unutrašnjem zadovoljstvu koje čovek ima od dobro svršenog posla i koje svakako vredi više od svih nagrada i priznanja ljudskih.

Istina je da u ljudskim sukobima i borbama bez gužve i mržnje nema uspeha ni pobeđe nad neprijateljem, ali ko prema svome neprijatelju u toku borbe ne oseća i osnovno ljudsko poštovanje - slabi time sam svoj položaj i teško će moći pobediti.

Video sam da mnogi rodoljubi koji slepo obožavaju svoju zemlju ne daju nikom da reč jednu nepovoljnu ili samo kritičnu kažu o njoj. Čudno je samo kako ti isti rodoljupci, kad god se povede govor ma o kom od njihovih sunarodnika, sude strogo, često i nepravedno, i kako nemilosrdno i bezobzirno izražavaju svoj sud.

Mogao bih živeti onoliko koliko mi ostaje da živim i umreti kao smiren čovek, siromah, ali da to bude u mojoj zemlji i među ljudima moga jezika, a ne u tuđini. Ne znam zašto, ali čini mi se da bi tako sve bilo bolje ili bar lakše, podnošljivije.

Taj čovek je živio dugo. Nešto preko osamdeset godina i gotovo isto toliko je bolovao, a u onim kratkim vremenskim razmacima kad se smatrao zdravim - samo je uobražavao da je zdrav.

Kad je mlađi čovek ćelav, on to biva na dva načina. Prvi slučaj, čovek je ćelav, ali tako da to izgleda posve prirodno, kao da je to njegov pravi i jedini mogući izgled. Drugi slučaj, ćelav je ali tako da ta njegova ćelavost izgleda kao bolest ili posledica nekog poroka.

Još jednom da potvrdimo ovu misao koja mi se stalno vraća.

Dugove pravimo dok smo mladi, snažni, bezbrižni i pusti, plaćanje odlažemo dokle god možemo, a isplata svih tih dugova neumitno se traži od nas u poznim godinama, kad nas i inače izdaje snaga i kad smo potišteni i pritisnuti raznim bolestima, sumnjama, teškim osećanjima i kajanjima.

Sad često biva da se setim nekog od starijih i starih ljudi sa kojima sam se u životu sretao. Tako, živo mi je u sećanju njihovo držanje, njihov govor, njihovi postupci i, naročito, njihovo uporno staračko ćutanje. Sad mi postaje jasnije šta su oni tada mogli da vide i osećaju, i šta su umeli (i morali) da prećute u razgovoru sa mlađima od sebe.

Čitajući (ili gledajući) kako neki vernici mrze i progone one koji ne veruju, pomišljao sam da se oni tako nesvesno možda svete i za svoje slabo i

nedosledno verovanje. To su često revnosni i nečovečni fanatici. Pred tom pojavom u meni se javljala pomisao da bi za one koji ne veruju bilo lakše i bolje kad bi vernici zaista verovali tvrdo i potpuno u sve ono što nazivaju svojom verom.

Naš čovek ne ume i ne može da se lako i pravovremeno zaustavi ni pri usponu ni u padanju.

Putovati znači menjati brzo mesta, navike i ljude sa kojima se družiš, znači jače se naginjati nad ponor vremena. Od toga hvata čoveka smrtonosna vrtoglavica i zbog toga mnogi zaziru od putovanja.

Dugotrajno robovanje i rđava uprava mogu toliko zbuniti i unakaziti shvatanja jednog naroda da zdrav razum i prav sud u njemu otančaju i oslabe, da se potpuno izvitopere. Takav poremećen narod ne može više da razlikuje ne samo dobro od zla u svetu oko sebe nego ni svoju sopstvenu korist od očigledne štete.

Ovaj svet u kome živimo tako je sazdan da je onaj koji se plaši već izgubljen.

Dvojica oru i seju, a trideset njih jedu i troše. Jedan gradi a deseterica gledaju ili čak ruše i razgrađuju. Pa kako da se održi takvo društvo?

Prava opasnost za ratnika nisu ni smrt ni rane ni napori, pa čak ni poraz bez kojeg u ratu jedan od dvojice protivnika teško može proći. Prava opasnost za pobedonosnog ratnika - to je mir. Ako i njega shvati i savlada, tj. ako uredne da nađe svoje mesto u njemu, onda se može nazvati pobednikom, tek onda. U miru se stiče puno i konačno pravo na naziv pobednika. Ratne pobeđe su samo neophodan uslov za radnu pobeđu u miru, koja je krajnji cilj.

U zabačenim krajevima, među nezdravim i zaostalim ljudima teško može da nikne istina, a ako nekim slučajem ipak nikne (ili zaluta odnekud u takav kraj) - ne može da se dugo održi.

Vrlo rano sam saznao da svaki minut života može biti težak koliko i život ceo.

Sve možeš, ali ne možeš onoga koji se ispeo na uzvišenije mesto sprečiti da, kad gleda one ispod sebe, ne gleda - naniže.

Ništavni ljudi se nikad ne ubijaju sami. U tome su slični plemenitim i hrabrim ljudima koji gotovo uvek nalaze snage da sve izdrže i prevaziđu. Ali to je samo prividna slika.

Valjda jedna od najvećih osobina pravog čoveka jeste njegova stalna i uporna težnja ka nedostižnom savršenstvu u svim ljudskim poslovima.

Svi ljudi traže sreću, sa manje ili više snage i uporstva, a najviše izgleda da je nađu i sačuvaju imaju oni koji je traže u zajedničkoj sreći što većeg broja ljudi sa kojima ih život vezuje.

Možda je polovina odvratnih i štetnih stvari koje truju život čoveku i unakazuju lice sveta skovana u bračnoj postelji ili oko nje.

Čovek je nezadovoljan i nesrećan što se bar dvaput u jednom danu ne dešava čudo.

Što duže živim, sve se više divim mnogostrukosti ljudskih sposobnosti.

Svuda u svetu, a naročito valjda u ovim balkanskim zemljama, možete na dva načina da se odbranite i održite u struji života i da ljude prisilite da vas poštuju i - poštede. Prvi je: da stećete toliko novca i sigurnih dobara da vam niko ne sme i ne može ništa. Drugi je: da pokažete takvu ravnodušnost prema novcu, vlasti i svakom društvenom sjaju i uspehu, da vam i opet - ne može niko ništa.

Kad vlasti već toliko dokumenata i fotografija traže od svakog građanina, trebalo bi uvesti još nešto. Trebalo bi uz svaku molbu za nameštenje, pored poslednje fotografije (ne starije od šest meseci) tražiti još dve, jednu iz detinjstva i jednu iz dečaćkih godina. Tako bi se o tom čoveku znalo mnogo više i mnogo bolje šta je i ko je i kakav je.

Takvi smo mi ljudi, jednom merom merimo reč kad je upućujemo ljudima oko sebe, a posve drugom kad nas ta ista reč, vraćena, udari u lice. A stvar bi bila u redu kad bismo, upućujući reči drugome, imali bar deseti deo one osetljivosti koju pokazujemo primajući tu istu reč upućenu nama.

Ima ljudi kojima su svi putevi otvoreni, sva područja života pristupačna, a oni prezru i odbace sve, i izaberu ironiju kao svoje jedino područje. A ima, naprotiv, takvih koji se isključivo i grčevito drže ironije, jer moraju, jer su im svi drugi putevi zatvoreni i sva ostala područja nepristupačna.

Čitajući prepisku između Makijavelija i njegovih prijatelja.

Jedna od bitnih karakteristika svakog civilizovanog društva, to je voljno služenje obziru, koje dobrim vaspitanjem i dugom tradicijom postane druga narav ljudi, i koje je glavni i najbolji antidot svima neminovnim zlima društvenog života. Kad ti obziri stanu da popuštaju i postanu predmet kritike i ironije, znak je da je društvo osuđeno, da su njegova zla pretegnula, da brže ili sporije ide svojoj propasti, i da su prvi oblici novog društva na pomolu.

Velika, duga i teška putovanja imaju bar jednu dobru stranu, pored tolikih rđavih: da nas spasavaju od površnih sudova i jevtinih refleksija, upravo tom svojom dužinom i težinom. Gledajući širinu i raznovrsnost sveta oko sebe, čovek postaje obazriv u zaključcima i izbirljiv u izrazu.

Ja bih mogao da uzmem za devizu ime jedne kanadanske lađe I am alone (Ja sam sâm). Ali ja sam i bez devize.

Jedanput učinjena nepravda ne da se ni popraviti ni zbrisati. Pokušaji da se ona ispravi ili otkloni, samo rađaju nove nepravde. Nepravda se kao sve na svetu množi i širi, ali ne gine i ne nestaje kao sve ostalo što se rađa. I da nema opraštanja i zaborava, nepravda bi prekrila svet i stvorila od njega stvarni pakao.

Suviše je ovaj narod patio od nereda, nasilja i nepravde, i suviše navikao da ih podnosi sa podmuklim roptanjem ili da se buni protiv njih, već prema vremenima i okolnostima. Između zlokovarnih, osvetničkih misli i povremenih pobuna prolazi im gorak i pust vek. Za sve drugo oni su neosetljivi i nepristupni. Ponekad se čovek pita da nije duh većine balkanskih naroda zauvek otrovan i da, možda, nikad više neće ni moći ništa drugo do jedno: da trpi nasilje ili da ga čini.

(7. IX 1944)

Kad posmatrate našeg čoveka pri radu i razgovoru, vi možete nesumnjivo utvrditi da u njega vrlo često ima jedan suvišak mašte i doza lenjosti, veća nego kod većine drugih naroda. - Da li je mašta uzrok lenjosti ili obrnuto, ili jedna i druga potiču iz nekog zajedničkog nevidljivog izvora iz kojeg potiču toliki drugi nedostaci i besporeci našeg života, to nije lako utvrditi. A trebalo bi ispitati.

Divljački način života, bez plana i predviđanja, bez svesti o zajednici i bez poštovanja drugog čoveka i sebe u njemu, proteže se daleko i duboko u vremenu i prostoru. Sa tragovima toga života borimo se još na mnogom području. To pokazuju nedostaci u uređenju naših sela i gradova. Ne organizujemo čišćenje, ne predviđamo nevreme, stvari koje nije teško predvideti. Umesto toga, mi teško i neprijatno živimo danima i nedeljama, podnosimo nepotrebne patnje i odricanja. Tako mi, umesto cenom rada, razmišljanja, dogovora i predviđanja, sve plaćamo najskupljom cenom, cenom života.

Za ljude kao što je on ne bi bilo teško stvoriti raj na zemlji. Trebalo bi samo da onaj trenutak posle kupanja a pre doručka traje nepomučen dvadeset i četiri sata, i on bi bio i miran i srećan.

Kad je u pitanju razgovor, ja poznajem dve vrste ljudi kod nas.

Prva vrsta. Kad ih slušam kako govore, pametno i odrešito, meni se čini da je sve rečeno, glatko i savršeno, bez pogovora. Nema ništa ni da se doda ni da se oduzme. Razgovor je završen u trenutku kad oni izgovore poslednju reč. Sve je tačno, i sve ostaje tu gde je rečeno i kako je rečeno, bez odjeka u meni.

Druga vrsta. Slušam ih sa naporom kako se zapliću i raspliću u borbi sa svojim mislima i njihovim izrazom. Muče se. I meni je na mahove nelagodno. Ali njihove misli pobuđuju i mene na razmišljanje, i ja ih u sebi širim i dopunjujem, ili u vezi sa njima mislim nešto sasvim drugo i potpuno novo. Iz razgovora sa takvim ljudima čovek izlazi bogatiji i radosniji, duže pamti takav susret i prijatnije ga se seća.

Ljudi koji su rođeni u bogatoj kući ili su bar jednom u životu bili bogati, ne mogu to nikad potpuno izbrisati iz svog ponašanja. To izbija iz njihovih reči, pogleda i pokreta: kako odgovaraju na telefonu, kako dozivaju kelnera, i, naročito, kako razgovaraju sa ženama. I to pravilo, bar u nas, nema mnogo izuzetaka, a ukoliko ih ima, oni nisu u tome što bi se neki bogataš ponašao skromno, nego u tome što ima ljudi koji nikad nisu bili ni blizu bogatstva, a ponašaju se osiono i zapovedački prema ljudima oko sebe.

Kod našeg čoveka, kad zaima ili kad misli da je čvrsto zaseo na vlast, ukratko: kad se osili, poraste podvoljak, proširi se podbradak, same od sebe isturaju se grudi; sve to usled stalnog zapovedničkog stezanja vilica i neprestanog ispršavanja, kao i usled ugojenosti koja redovno ide uporedo sa vlašću.

U takvom čoveku brzo se razvija nesrazmerna predstava o svojoj važnosti i veličini, uporedo sa sumnjom i bojazni da ljudi tu njegovu veličinu ne vide kako treba i ne cene dovoljno. To stvara u njemu potrebu da svoju silu ispoljava glasno i vidno na svakom koraku.

Možda su, u sebi, najstrašljiviji oni ljudi koji izgledaju nasmejani i vedri, pričala i šaldžije. Na sve što iskrсне pred njihovim duhom i njihovim očima, oni odgovaraju odmah prvom šalom koja im na um padne, prvom asocijacijom koju, po nagonu samoodbrane, dohvate u letu. Samo da bi između sebe i stvari stavili kakav-takav zaštitni zid, samo da se ne bi morali suočiti sa nekom novom stvarnošću, misliti o njoj i doneti neki zaključak za sebe, pa možda čak i za druge.

To postane s vremenom navika i potpuno izopači ne samo držanje nego i način mišljenja i ceo život čovekov. Takav čovek u stvari i ne misli i ne živi, nego sve odlaže za drugi put i sa svakim danom sve je više dužan svemu oko sebe.

Dešava se da takvi ljudi postanu čuveni zbog svoje duhovitosti i svojih uspehliha. Ali za onog ko zna šta se iza toga krije, sve to nije ni šaljivo ni utešno. Ta tužna slava suviše je skupo plaćena jer sve šale ovog sveta ne vrede jednog parčeta stvarnog života.

Ima među našim "intelektualcima" i takvih koji u mnogome liče na neke beogradske dućane. Od svega što ima u toj radnji bar po jedan primerak nalazi se u izlogu. I sva je ta roba pomešana, poređana bez reda i ukusa, jedno pored drugog ili jedno na drugom. A na svakom predmetu piše i cena, često preterano visoka.

A kad uđete u radnju i zatražite da kupite neki od tih predmeta, može vam se desiti da vam kažu da te robe nema na prodaju. Onaj jedini primerak, iz izloga, ne prodaju.

Čovek koji izgleda uman i dubok duh. Sve se čini da će sad, evo, kazati nešto pametno, novo i neobično. Ali ništa. Takvog ga znam četrdeset godina.

Čudan je to čovek bio. U životu je strepeo od svega, od zvončeta na vratima, od pisma i od telefona, od ljudske reči i pogleda, od svoje rođene pomisli. U njemu je, kao "neugasivo kandilo", tinjao plamičak njegovog straha i s vremena na vreme rasplamsavao se u silan požar. On sam se starao da taj oganj ne ostane bez hrane i ne ugasne. Pronalazio je sve nove razloge svojim strahovanjima. Živeo je uplašen. Samo se smrti nije bojao. I to nimalo. I tako je i umro.

Mnogi naši ljudi nose u sebi nasleđen kompleks odmetnika i stradalnika, čoveka kome je učinjeno krivo, koga progone na pravdi boga zli neprijatelji pravde i poštenja. On se sviđa sebi u toj ulozi i spreman je zaista da se žrtvuje za nju, i odriče, ako treba, mnogo, mnogo čega.

Da li su ovo misaona bića? Stvorenja sa ljudskom dušom? Ponekad mislim da nisu. (Postoji priča kako su jednom jednog od njih uhvatili u laži i prevari na štetu jedne udovice i njene siročadi; i kad ga je neko upitao: "Imaš li ti, bolan, dušu?" on je nadmoćno odgovorio: "Šta će mi duša? Nisam gajdaš da duvam.")

I u drugim društvima ljudi se ponekad ogreše o istinu izvrćući je u laž, da bi na osnovu laži mogli počinjati bezakonja u svoju korist, ali ovi ovde i ne razlikuju laž od istine, kao da i ne znaju da istina postoji. Izgleda da se svaka njihova "misao" začinje i rađa u njima već kao laž i takva stupa u svet i vrši svoje dejstvo među ljudima, a njima služi da bi mogli biti ovo što su, živeti kako žive, i činiti što čine.

Ne samo sa poznatim ljudima, ne samo kad je reč o javnim, opštim ili delikatnim poslovima, nego i kad sam među nepoznatim svetom i kad se razgovara o običnim, sitnim stvarima svakodnevnog života, ja ne volim, ne umem, da raspitujem, da tražim podatke i da donosim sudove. Ja o ljudima znam samo ono što oni hoće da mi kažu ili što slučajno saznam. A o ljudskim stvarima sudim sporo i teško, sa mnogo za i protiv, često i menjam svoje sudove, a konačan, pun sud donosim mnogo docnije, često ga ne donesem nikad.

To je protivno od većine mojih zemljaka.